

DOI: 10.31648/pw.6460

ROMAN JURKOWSKI

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3424-0307>

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

UDZIAŁ POLSKICH ZIEMIAN Z MIŃSZCZYNY W PRACACH RADY NADZWYCZAJNEJ DO SPRAW ZWIĄZANYCH Z POTRZEBAMI GOSPODARKI ROLNEJ W ROSJI W LATACH 1902-1903

**Participation of Polish landowners from Minsk guberniya
in the work of the Extraordinary Council for matters connected
with the needs of agriculture in Russia in 1902-1903**

SŁOWA KLUCZOWE: Rada nadzwyczajna, reforma rolnictwa, gubernia mińska, polscy ziemianie

KEYWORDS: Extraordinary Council, agricultural reform, Minsk guberniya, Polish landowners

ABSTRACT: The article presents an unknown period from the history of the Polish gentry from the Taken Lands at the beginning of the 20th century. It shows the participation of Polish landowners in the work of the Extraordinary Council for matters connected with the needs of agriculture in the Minsk guberniya in 1902-1903, the purpose of which was to describe the state of agriculture in Russia and to indicate ways of its modernization. The Polish landowners, gathered in the Minsk Agricultural Society, were the most active element among all members of the 9 districts committees in the Minsk guberniya. For the first time since the fall of the January Uprising, they had the opportunity to show their organizational skills and substantive preparation for the discussion on the situation of agriculture in the Minsk guberniya.

1. Powstanie, zadania i formy organizacyjne Rady nadzwyczajnej

Wielki nieurodzaj i będąca jego konsekwencją klęska głodu w Rosji w latach 1891-1892, rosnące przeludnienie wsi rosyjskiej, anachroniczna wspólnota gminna występująca przede wszystkim w europejskiej części państwa stanowiły podłoże do coraz gwałtowniejszych wystąpień na wsi rosyjskiej, których w końcu XIX wieku władze carskie nie mogły już bagatelizować, zwłaszcza że surowe kary i represje w stosunku do naruszających prawo chłopów okazywały się coraz mniej skuteczne. Fatalnie niskie zbiory w 1901 roku pogłębiły jeszcze katastrofalne położenie ludności

chłopskiej, czego przejawem były rozszerzające się, głównie na południu Rosji Europejskiej, zaburzenia chłopskie. Gubernię połtawską, charkowską, czernihowską, tambowską, tulską, penzeńską, rizańską, wołyńską, a zwłaszcza saratowską ogarnęły zamieszki chłopskie, gdzie już nie tylko wypasano bydło na pańskich pastwiskach, lecz także zabierano zboże, rabowano młyny i podpalano dwory ziemian i pałace arystokratów. Silne i zdecydowane środki represyjne wprawdzie ograniczyły skalę zaburzeń, ale nie rozwiązywały coraz bardziej nabrzmiewających, i coraz bardziej niebezpiecznych dla państwa, problemów wsi rosyjskiej.

To był powód, który skłonił wyższe sfery biurokracji rosyjskiej, wspomagane przez liberalne grupy działaczy ziemskich, do podjęcia próby już nie zapobieżenia konfliktom, a niejako systemowego zdiagnozowania położenia gospodarczego i społecznego wsi rosyjskiej, co w konsekwencji miało doprowadzić do reform i tym samym uspokojenia nastrojów rosyjskiego włościanstwa¹. 22 I 1902 r. ukazał się dekret Mikołaja II o powołaniu do życia Rady nadzwyczajnej dla spraw związanych z potrzebami gospodarki rolnej (Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности), na której czele stanął minister finansów Sergiusz Witte (Polnoye 1902)². Już sama nazwa wyjaśniała zadania postawione przez Radą, a mianowicie wyjaśnienie potrzeb rolnictwa i znalezienie wszelkich środków, których zastosowanie poprawiłoby stan rolnictwa w Rosji. Członkowie Rady uznali, zresztą słusznie, że najlepiej problemy rolnictwa w konkretnych guberniach i powiatach znają miejscowi działacze i urzędnicy – dokonano więc decentralizacji jej pracy, tworząc 535 komitetów powiatowych i okręgowych oraz 83 gubernialne (łącznie pracowało w nich 13 490 osób), przy czym aż 531 z nich znajdowało się na terenie Rosji Europejskiej (Mironov 2008, 9).

W dwustopniowej strukturze terenowej najważniejsze były komitety powiatowe, w których wykonywano całą pracę analityczną. Zadaniem zaś komitetów gubernialnych było przede wszystkim opracowanie i w miarę możliwości (ale też i umiejętności ich przewodniczących i członków) syntetyczne przedstawienie zgłaszanych problemów i bolączek wsi rosyjskiej w danej guberni. Pomysłodawcy takiej struktury doskonale zdawali sobie sprawę, że prace Rady będą tylko wtedy wiarygodne i rzeczywiście odzwierciedlające potrzeby wsi rosyjskiej, gdy w komitetach powiatowych i gubernialnych obok urzędników zasiądą autentyczni rolnicy, działacze ziemscy oraz reprezentanci różnych organizacji i związków rolniczych. Dlatego przewodniczący komitetów – gubernatorzy (w guberniach) i marszałkowie szlachty (w powiatach) otrzymali prawo do zapraszania do ich składu (jako człon-

---

¹ Na zgrupowanie niektórych przedstawicieli ziemstw i środowisk liberalnych wokół programu zmian w rolnictwie rosyjskim propagowanego przez ministra Sergiusza Wittego, co przeczyłoby tezom historiografii sowieckiej uznającej Radę nadzwyczajną tylko za wytwór i organ biurokracji oraz zależnego od niego konserwatywnego ziemiaństwa, zwrócił uwagę Borys Mironow (Mironov 2008, 8-29).

² Wszystkie daty podawane są w kalendarzu juliańskim, czyli w tzw. starym stylu.

ków oraz dodatkowo jako ekspertów z głosem doradczym) różnych osób, których wiedza, doświadczenie i kompetencje w najlepszy sposób mogły przyczynić się do optymalnego zrealizowania planowanego programu modernizacji rolnictwa. Oprócz tego wielu tzw. działaczy rolniczych i znanych ziemian było mianowanych stałymi członkami komitetów. Jeśli chodzi o liczbę osób zapraszanych do prac w komitetach, to tutaj nie wprowadzono żadnych limitów. Były zatem komitety powiatowe liczące ponad 100 osób, jak np. komitet w powiecie tochwickim guberni połtawskiej, który liczył 150 osób (Nuzhdy 1904, 7; Bazyłow 1966, 76), natomiast w zdecydowanej większości proporcje liczby urzędników i tzw. elementu społecznego (w tym działaczy ziemskich) były mniej więcej wyrównane, zwłaszcza w tych guberniach, gdzie funkcjonowały ziemstwa.

Ogólne zestawienia liczby członków komitetów powiatowych i gubernialnych Rady nadzwyczajnej w Rosji Europejskiej według pochodzenia społecznego przedstawia tabela 1.

Tabela 1. Liczebność i skład społeczno-zawodowy członków komitetów gubernialnych i powiatowych Rady nadzwyczajnej w Rosji Europejskiej

Skład społeczny komitetów	Komitety gubernialne				Komitety powiatowe			
	49 guberni Rosji Europejskiej		inne miejscowości		49 guberni Rosji Europejskiej		inne miejscowości	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Urzędnicy	646	29,6	385	60,8	2128	25,8	164	23,9
Szlachta, ziemianie	803	36,8	149	23,5	2140	26,0	5	0,7
Członkowie ziemstw	496	22,7			1799	21,8		
Chłopi	48	2,2	15	2,4	1375	16,7	467	62,8
Inni	192	8,8	84	13,3	800	9,7	49	7,2
Razem	2185	100	633	100	8242	100	685	100
Nieznani	131		32		1535		47	
Razem	2316		665		9777		732	

Źródło: Общий обзор трудов местных комитетов (1905), сост. Шидловский, С. И. СПб, 9

Dane zamieszczone w tabeli 1 wskazują na wyraźną przewagę elementu ziemiańskiego, zwłaszcza w komitetach gubernialnych (36,8%) wobec urzędników (29,6%) i członków ziemstw (22,7%). W komitetach powiatowych przewaga szlachty i ziemian nadal występowała (26%), lecz w stosunku do urzędników (25,8%) była już znacznie mniejsza. Proporcje reprezentantów ziemstw w komitetach gubernialnych i powiatowych różnią się tylko nieznacznie, natomiast w tych ostatnich przybyła duża liczba reprezentantów włościan, którzy w komitetach gubernialnych stanowili zaledwie 2,2% ogółu, zaś w powiatowych już 16,7%. Należy dodać,

że w guberniach pozbawionych ziemstw, a do takich zaliczała się gubernia mińska, niemal w każdym komitecie powiatowym (a także i gubernialnym) podstawowymi kategoriami członków byli urzędnicy i ziemianie.

2. Program prac Rady nadzwyczajnej i bariery w jej działalności

Pomysłodawcy idei decentralizacji prac Rady poprzez stworzenie ogromnej sieci komitetów w powiatach i guberniach, do których wprowadzono rzeczywiście najbardziej aktywnych przedstawicieli środowisk związanych z rolnictwem, zdawali sobie sprawę, że bezskuteczne będą apele o skupienie się w pracach komitetów wyłącznie na kwestiach rolniczych. Liczba problemów, przed którymi stało rolnictwo w Rosji była tak wielka i były one tak silnie powiązane z resztą życia gospodarczo-społecznego państwa, że uniknięcie poruszania spraw natury ogólnej stało się niemożliwe. Niemniej władze, już w trakcie tworzenia Rady nadzwyczajnej próbowały, jeśli nie wyeliminować, to przynajmniej ograniczyć podejmowanie przez komitety zagadnień, które biurokracja carska uważała za „polityczne” lub „bezpośrednio niezwiązane z rolnictwem”. Służyło temu wiele zabiegów, które w skali całego kraju miały swój wymiar przede wszystkim w udziale w komitetach znaczącej liczby różnej maści i kategorii urzędników oraz w określeniu programu prac Rady w postaci 27 punktów precyzujących i kierunkujących problematykę prac w komitetach³. Szybko jednak okazało się, i od początku zdawał sobie

³ Były to następujące punkty programu ponumerowane literami alfabetu: **A.** *Upowszechnianie wiedzy i umiejętności rolniczych (organizacja instruktorów, przygotowanie opisu i premiowanie wyróżniających się gospodarstw rolnych, zwłaszcza pożytecznych i przydatnych dla gospodarki chłopskiej itp.); B.* *Poprawa i rozwój doświadczeń w działalności rolniczej oraz zapoznanie rolników z wynikami doświadczeń; V.* *Walka z wrogami rolnictwa (parowy, piaski, bagna, epidemie, szkodniki rolnicze itp.); G.* *Propagowanie działań na rzecz ograniczenia pożarów, rozwoju produkcji i dystrybucji materiałów ogniotrwałych; D.* *Ochrona poprawiania gleby i regulacja gospodarki wodnej (zachęcanie gmin wiejskich i prywatnych właścicieli do ulepszania gruntów, zalesiania, budowy zbiorników i zaopatrzenia w wodę); Ye.* *Ochrona mienia rolnego (środki eliminujące: zawłaszczanie ziemi, ograniczenia trzebieży lasów, kradzieży koni, kradzieży w sadach i kradzieży produktów z pól i ogrodów warzywnych, niszczenia drzew itp.); Zh.* *Ułatwienia sposobów zamiany rozdrobnionych kawałków gruntu w celu wyeliminowania szachownic; Z.* *Urządzanie i utrzymanie dróg lokalnych powszechnego użytku, wzajemne relacje w tej sprawie państwa, ziemstwa, gmin włościańskich, spółek akcyjnych i prywatnych właścicieli; I.* *Nowelizacja przepisów dotyczących dzierżawy w postaci tworzenia najlepszych warunków do rozwoju rolnictwa (warunki, rekultywacja, dzierżawa działek i surowców mineralnych na cele przemysłowe itp.); Y.* *Organizacja drobnego kredytu dla ludności; K.* *Rozszerzenie kredytu melioracyjnego; L.* *Tworzenie podstaw do tworzenia i działalności związków gospodarczych (współpraca); M.* *Środki na rzecz upowszechniania ulepszonych systemów i metod pracy w rolnictwie, lepszych narzędzi, maszyn i przyrządów, nawozów sztucznych i ulepszanego materiału nasadzeniowego. Pomoc w rozwoju produkcji tych artykułów w Rosji. Specjalne środki w celu stosowania ich w gospodarstwach chłopskich; N.* *Poprawa jakości i ilości wszystkich gałęzi hodowli zwierząt. Specjalne środki w celu zastosowania ich w rolnictwie; O.* *Doskonalenie i rozwój hodowli bydła mlecznego oraz promocja sprzedaży jego produktów; P.* *Rozpowszechnienie i doskonalenie specjalnych gałęzi rolnictwa (ogrodnictwo, sadownictwo, pszczelarstwo itp.), oraz uprawa roślin przemysłowych.*

z tego sprawę minister S. Witte, że pełne „bezpieczeństwo polityczne ze strony komitetów” byłoby możliwe tylko wtedy, gdyby wzorem wielu wcześniejszych komitetów, komisji i narad były one nieliczne oraz składały się tylko z urzędników państwowych. Setek działaczy społecznych nie można było w pełni kontrolować. Poza tym nawet, wydawać by się mogło, szczegółowy program pracy Rady dawał wiele możliwości takich interpretacji, których nie byli w stanie przewidzieć jego twórcy. Najlepszym przykładem była kwestia serwitutów w guberniach zachodnich w ogóle nie ujęta w programie Rady, ale gruntownie opracowana w tychże guberniach przy rozpatrywaniu punktów Ye i Zh. Wiele zależało oczywiście od specyfiki konkretnej guberni, zwłaszcza od jej położenia w obrębie Rosji Europejskiej, ale także od poziomu ingerencji gubernatorów i powiatowych marszałków szlachty w obrady i treść wygłaszanych referatów. W guberniach ziemskich, z obszaru Rosji właściwej, z kilkudziesięcioletnią już tradycją tego ruchu, w wypowiedziach i referatach z dużą otwartością łączono np. przerażającą skalę analfabetyzmu na wsi z polityką wewnętrzną państwa czy funkcjonowanie anachronicznych wspólnot wiejskich z oporem przeciw ich likwidacji u znacznej części elit biurokratycznych Rosji (Jaśkiewicz 1979, 163-171).

W guberniach zachodnich, w których nie było ziemstw i gdzie polski element ziemiański dominował, ale na terenie których nadal obowiązywały przepisy prawne dyskryminujące Polaków (a właściwie katolików) wprowadzone jako kara za udział w powstaniu styczniowym, bardzo wiele zależało od samego gubernatora i jego rozumienia tego, czy dana kwestia mieści się w programie prac Rady nadzwyczajnej, czy nie. I tak, to czego nie dopuścił do omawiania w Grodnie gubernator Piotr Stołypin (Jurkowski 2015, 393-403) oraz Konstanty Pahlen w Wilnie (Trudy, Vilenskaya 1903, 38), swobodnie podnoszono zarówno w referatach, jak i w dyskusjach w Mińsku czy Mohylewie oraz w wielu komitetach powiatowych.

Specjalne środki w tym celu i zastosowanie ich w rolnictwie; R. Rozwój branż ściśle związanych z rolnictwem i zwiększających jego rentowność. Specjalne środki w tym celu i zastosowanie ich w gospodarstwach chłopskich; S. Usprawnienie handlu krajowego i eksportu produktów rolnych; T. Budowa spichlerzy; U. Taryfy kolejowe za przewóz produktów rolnych; F. Wzmocnienie wymiany produktów między różnymi rolniczymi regionami Rosji i rozwijanie krajowych rynków dystrybucji produktów rolnych; Kh. Organizacja bezpośrednich dostaw produktów rolnych na potrzeby instytucji państwowych; Ts. Poprawa warunków transportu produktów rolnych i zwierzęcych; Ch. Zachęcanie do dobrowolnego przesiedlenia się włościan w obrębie ich nadziałów w celu ograniczenia szachownic; Sh. Zaangażowanie gmin wiejskich w koszty przesiedlenia nadmiaru ludności i w kwestii wydawania niezbędnych zasiłków osobom przesiedlającym się; Shch. Pomoc dla branży rzemieślniczej w zaopatrzeniu w surowce, zapewnienie sprzedaży wyrobów, zapoznanie się z najnowocześniejszymi technikami produkcji, wzorami itp.; Yu. Uporządkowanie migracji sezonowych włościan poprzez pośrednictwo w zapytaniach o zapotrzebowanie na siłę roboczą, ceny itp. Ułatwienie wyjazdu do pracy w rolnictwie, organizację transportu robotników rolniczych koleją i drogami wodnymi oraz zorganizowanie pomocy medycznej w miejscach skupienia pracowników.

3. Miński komitet gubernialny i komitety powiatowe w guberni w tomie XXI „Трудов местных комитетов”

Ogromnym sukcesem organizacyjnym w działalności całej Rady nadzwyczajnej było bardzo szybkie opracowanie materiałów dostarczonych z terenu i wydanie ich drukiem. Z żalem należy powiedzieć, że to jedyny efekt jej działalności, który rzeczywiście został zrealizowany, bowiem prace Rady nie doprowadziły do modernizacji rolnictwa w Rosji i przez następne kilka lat, do lat epoki reform stółpinowskich, wszystko zostało po staremu. Natomiast dla przyszłych badaczy dziejów gospodarczo-społecznych Imperium Rosyjskiego w XX wieku wydane drukiem prace wszystkich komitetów powiatowych i gubernialnych są bardzo cennym źródłem historycznym, ale nadal – głównie z powodu swej wielkości – rzadko wykorzystywanym przez historyków. Do końca 1904 roku, a więc jeszcze przed formalnym rozwiązaniem Rady (nastąpiło to 30 III 1905 r.), wydano drukiem 58 tomów „Трудов местных комитетов”, z których 50 obejmowało poszczególne gubernie Rosji Europejskiej, 4 tomy poświęcono Syberii i pojedyncze: Królestwu Polskiemu, Kaukazowi, Turkiestanowi i tzw. Krajowi Stepowemu. Dodatkowo w końcu 1903 i na początku 1904 roku opracowano i wydrukowano 23 tomy tzw. „Систематического свода трудов местных комитетов”, które w połączeniu z ostatnimi czterema wydanymi na początku 1905 roku utworzyły zbiór 27 ksiąg będących merytorycznym przeglądem wszystkich prac komitetów, co znacznie dzisiaj ułatwia korzystanie z tego olbrzymiego materiału. Opracowane były przez pojedynczych autorów i dotyczyły przykładowo: ziemstw (Shidlovskiy 1904), położenia prawnego włościan (Rittikh 1903), ochrony własności ziemskiej (Fleksor 1903), polityki finansowej i ochrony celnej (Brandt 1904), problemu pożarów i podpałek (Skripitsin 1903).

Układ tomu XXI obejmującego gubernię mińską jest podobny do wszystkich pozostałych, z jednym wyjątkiem, o czym napiszę niżej. Na początku zamieszczono księgę pięciu posiedzeń komitetu gubernialnego i niektóre referaty na nich wygłoszone, następnie księgi posiedzeń i referaty z komitetów powiatowych: bobrujskiego, borysowskiego, mińskiego⁴, mozyrskiego, rzeczyckiego i słuckiego. Komitet ihumeński, nowogródzki i piński dostarczyły protokoły posiedzeń wraz z referatami, choć w przypadku materiałów z kilku innych komitetów zacierała się różnica pomiędzy protokołem obrad a równie systematycznym zapisem nazywanym księgą posiedzeń.

Zasadniczą część materiału odnoszącego się do prac komitetu gubernialnego stanowi zespół referatów przygotowanych przez członków Mińskiego Towarzystwa

---

⁴ Księga posiedzeń komitetu mińskiego, mimo że tak nazwana w drukowanym tomie, jest właściwie protokołem z zapisanymi wypowiedziami członków komitetu dotyczącymi dyskusji nad referatami i innymi kwestiami podejmowanymi w trakcie obrad.

Rolniczego (dalej: MTR) zatytułowany „Prace Mińskiego Towarzystwa Rolniczego odnoszące się do problemów wywołanych programem Najwyżej zatwierdzonej Rady Nadzwyczajnej...”. Tego nie było w obradach innych komitetów w guberniach zachodnich, choć stanowiska towarzystw rolniczych tam także przedstawiano. Wraz z ogólną oceną problematyki zawartej w programie Rady, dokonanej na wstępie przez wiceprezesa MTR – Edwarda Woyniłowicza, znajduje się tam 20 referatów, notatek, odrębnych stanowisk odnoszących się do niemal wszystkich punktów programu prac Rady nadzwyczajnej.

Tabela 2. Członkowie mińskiego komitetu gubernialnego i komitetów powiatowych Rady nadzwyczajnej. Porównanie pod względem narodowym i stanu społecznego

Komitet	Liczba członków				
	ogółem	urzędników	polskich ziemian	rosyjskich ziemian	chłopów
Gubernialny	83	?	50	?	-
Bobrujski	19	12	6	1	-
Borysowski	21	12	8	1	-
Ihumeński	60	11	26	2	21
Miński	28	14	14	-	-
Mozyrski	23	9	10	2	2
Nowogródzki	29	12	12	2	3
Piński	34	13	21	-	-
Rzeczycki	53	16	16	9	12
Słucki	23	8	14	1	-
Ogółem powiaty	290	107	127	19	38

Uwaga 1: Podane liczby obejmują wszystkie osoby wymienione w protokołach i księgach posiedzeń jako uczestnicy konkretnych zebrań komitetów. Oznacza to, że obok mianowanych członków komitetów (tutaj mamy podane tylko dwa oficjalne, pełne wykazy: z komitetu gubernialnego i nowogródzkiego) jako ich członkowie wymienione są także osoby zaproszone do udziału w pracach komitetów.

Uwaga 2. W skład komitetu gubernialnego wchodził przede wszystkim członkowie komitetów powiatowych (wśród nich wszyscy powiatowi marszałkowie szlachty) i nieliczne osoby wyznaczone przez gubernatora, nie będące członkami komitetów powiatowych.

Źródło: Труды местных комитетов о о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Минская губерния (1903), Т. XXI. Санкт-Петербург

Na podstawie danych zawartych w tabeli 2 można wysnuć następujące wnioski:

1. Na skutek tego, że w guberni mińskiej nie było instytucji ziemstwa, a więc nie wystąpiła tutaj (co pokazuje tabela nr 1) kategoria przedstawicieli ziemstw będących także członkami komitetów Rady nadzwyczajnej, których często kwalifikowano także zarówno do urzędników, jak i do ziemian, udało się wyraziście przeciwstawić sobie dwie podstawowe grupy członków, czyli urzędników i ziemian. W kategorii

urzędników, poza marszałkami szlachty, było dosłownie tylko kilku ziemian rosyjskich, których nie zaliczono do ziemian, gdyż ich głównym wyróżnikiem w wykazach członków było zajmowane stanowisko urzędnicze.

2. Grupa polskich ziemian była „najczystsza” i najłatwiejszą do wyodrębnienia wśród członków komitetów z trzech, zasadniczych powodów. Po pierwsze, polscy ziemianie w ogóle nie zajmowali wówczas w guberni mińskiej takich stanowisk urzędniczych, z których rekrutowano członków komitetów powiatowych (czyli: marszałków szlachty, naczelników ziemskich, isprawników (naczelników policji) powiatowych, kierowników izb obrachunkowych, inspektorów podatkowych, inspektorów leśnych, dyrektorów szkół rolniczych i leśniczych rejonowych). Po drugie, wszyscy ziemianie narodowości polskiej pochodzili ze znanych miejscowych rodów szlacheckich i arystokratycznych, co znacznie ułatwia ich identyfikację narodową⁵. I po trzecie, wszyscy oni w materiałach komitetów określani byli tylko jako właściciele ziemscy.

3. Polscy ziemianie, z których wszyscy byli członkami MTR, przeważali liczebnie nad grupą urzędników i całkowicie dominowali nad nielicznymi ziemianami narodowości rosyjskiej, co świadczyło o sile i znaczeniu polskiej szlachty w rolnictwie guberni mińskiej. Potwierdzał to fakt mianowania przez władze właśnie tak dużej ich liczby zarówno do komitetu gubernialnego, jak i komitetów powiatowych, gdzie tylko w powiecie bobrujskim i borysowskim było ich mniej niż urzędników państwowych.

4. Przedstawiciele włościan nie odgrywali żadnej roli w pracach Rady nadzwyczajnej, czyli po raz kolejny rozmawiano o rolnictwie bez udziału największej grupy społecznej zajmującej się tą dziedziną gospodarki. W komitecie gubernialnym, który przecież miał za zadanie podsumowywać prace wykonane w powiatach, nie było żadnego chłopca. Najliczniejsi ich reprezentanci należeli do komitetu ihumeńskiego i jako jedyni z grupy chłopskiej w komitetach Rady nadzwyczajnej w guberni mińskiej zabierali głos w dyskusji dotyczącej wynagrodzenia za utracone serwituty.

---

⁵ Nie sposób wymienić wszystkich, ale kilkanaście najbardziej znanych nazwisk można podać: Wiktor Ciundziewicki (pow. borysowski), hr. Jerzy Czapski (pow. miński), hr. Karol Czapski (pow. miński), książę Hieronim Drucki-Lubecki (pow. miński), Aleksander Jelski (pow. miński), Ksawery Jodko-Narkiewicz (pow. ihumeński), Hieronim Kieniewicz (pow. mozyrski), Urban Krupski (pow. miński), Aleksander Łaszcz (pow. rzeczycki), Karol Niezabytowski (pow. bobrujski), Stefan Orda (pow. piński), Konstanty Rewieński (pow. ihumeński), Waław Rymsha (pow. słucki), Aleksander Skirmunt (pow. piński), Piotr Wańkiewicz (pow. borysowski), Henryk Weysenhoff (pow. miński), Michał Wołowicz (pow. miński), Bronisław Zaleski (pow. słucki).

Tabela 3. Frekwencja i liczba wygłoszonych referatów w mińskim Komitecie gubernialnym i komitetach powiatowych Rady nadzwyczajnej

Komitet	Data posiedzenia	Frekwencja		Liczba referatów*	
		ogółem	Polacy	ogółem	Polacy
1	2	3	4	5	6
<u>Gubernialny</u> (83 osoby, w tym 50 Polaków)	16-18 I; 20 I; 21 I 1903 r.	brak danych o frekwencji na poszczególnych posiedzeniach		13	10
<u>Bobrujski</u> (18 osób, w tym 6 Polaków)	19 VIII, 9IX; 27 IX; 12X; 21 XII 1902 r.	brak danych o frekwencji na poszczególnych posiedzeniach		1	1
<u>Borysowski</u> (21 osób, w tym 8 Polaków)	19 VII 1902 r.	19	6	-	-
	26 VIII	14	5	3	1
	14 XII	11	4	1	1
	29 XII	8	3	5**	2
	razem	52	18	9	4
<u>Ihumeński</u> (60 osób, w tym 26 Polaków)	18 VIII 1902 r.	25	13	2	1
	30 XI	56***	23	2	1
	razem	81	36	4	2
<u>Miński</u> (28 osób, w tym 14 Polaków)	20 VII 1902 r.	19	9	-	-
	21 VIII	21	10	2	2
	10 IX	18	8	-	-
	21 IX	22	10	6	5
	10 X	15	8	2	-
	31 X	15	8	1	1
	28 XI	18	10	-	-
	9 XII	16	8	-	-
	21 XII	10	3	2	2
	7 I 1903 r.	17	8	2	-
razem	171	82	15	10	
<u>Mozyrski</u> (23 osoby, w tym 10 Polaków)	19 IX 1902 r.	23	10	4	1
	20 IX	22	b.d.		
	21 IX	20	b.d.		
	razem	65	10	4	1
<u>Nowogródzki</u> (29 osób, w tym 12 Polaków)	brak dat posiedzeń	b.d. o frekwencji		8	4
<u>Piński</u> (34 osoby, w tym 21 Polaków)	14 VIII 1902 r.	24	12	-	-
	1 XII	21	12	8	7
	2 XII	18	9	11	7
	razem	64	36	19	14

cd. tabeli 1

1	2	3	4	5	6
Rzeczycki (63 osoby, w tym 16 Polaków)	3 VII 1902 r.	15	6	2	1
	3 VIII	35	15		
	15 XII	32****	8		
	16 XII	22*****	4		
	razem	104	33	2	1
Słucki (23 osoby, w tym 14 Polaków)	brak dat posiedzeń	b.d. o frekwencji		9	2*****

* W rubryce tej pod określeniem „Referat” rozumiem podpisanie imieniem i nazwiskiem wystąpienie członka komitetu lub osoby zaproszonej na konkretny temat, których tekst znajduje się w materiałach komitetu. Nie zaznaczono tutaj referatów zbiorowych opracowywanych przez wieloosobowe komisje powołane w niektórych komitetach (ihumeński, miński, nowogródzki, rzeczycki), które nie miały tytułów, a odnosiły się zazwyczaj do kilku punktów programu Rady nadzwyczajnej.

** Brak nazwiska autora jednego referatu.

*** W tej liczbie 21 włościan.

**** W tej liczbie 12 włościan.

***** W tej liczbie 12 włościan.

***** Wygłoszono ogółem 9 referatów, ale podano tylko nazwiska dwóch autorów: E. Woyniłłowicz i E. Domański.

Źródło: Труды местных комитетов о о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Минская губерния (1903), Т. XXI. Санкт-Петербург

Tabela 3 informuje zwłaszcza o dużym, niemal ekspresowym tempie pracy wszystkich komitetów. Wprawdzie widać wyraźnie, że odstęp czasowy między pierwszym a kolejnym zebraniem w niemal każdym Komitecie był zazwyczaj kilkutygodniowy (wyjątkiem jest tylko komitet mozyrski) w celu dania czasu wyznaczonym osobom lub ich grupom na opracowanie przydzielonych im poszczególnych punktów programu. Natomiast już terminy kolejnych spotkań i odstępy między nimi były, jak na warunki komunikacyjne ogromnej obszarowo guberni mińskiej, bardzo krótkie. Nie należy bowiem zapominać, że późne lato i jesień to okres intensywnych prac polowych, sprzedaży produktów rolnych – jakże ważnej dla bytu majątków i jednocześnie coraz większych trudności komunikacyjnych wywołanych przez zaczynające się słoty jesienne. Wszystko to poważnie utrudniało przyjazdy do miasta powiatowego i powodowało widoczny w tabeli spadek frekwencji, chociaż – co trzeba podkreślić – nigdzie nie był on znaczący. Zapewne właśnie dlatego w rozległym powiecie mozyrskim odbyły się tylko trzy posiedzenia komitetu i to w ciągu trzech dni następujących po sobie. Nie ulega oczywiście wątpliwości, że podstawowym czynnikiem stymulującym szybkie tempo pracy w komitetach powiatowych była wyznaczona ogólnie data 1 I 1903 roku jako ostateczny termin przekazania wyników prac do komitetu gubernialnego (Trudy, Minskaya 1903, 343).

Luki w niektórych rubrykach tabeli 3 informują też o braku ujednoczonych zasad prowadzenia i sporządzania dokumentacji z obrad komitetów powiatowych lub, czego nie można wykluczyć, o nieprzekazaniu pełnej dokumentacji do Mińska albo także z Mińska do Petersburga. Najbardziej prawdopodobna jest jednak niestaranność sekretarzy pozbawionych szczegółowych wskazówek dotyczących zasad dokumentowania pracy komitetów. W komitecie słuckim i nowogrodzkim nie odnotowano zarówno dat poszczególnych posiedzeń, jak i składu osobowego obecnych na zebraniach, w bobrujskim nie wiemy, kto uczestniczył we wszystkich pięciu posiedzeniach, podobnie było w komitecie gubernialnym. Skrajnie niedokładny był sekretarz komitetu słuckiego, który „zapomniał” podać nazwiska autorów aż siedmiu z dziewięciu wygłoszonych referatów (Trudy, Minskaya 1903, 420-434).

Jeśli porównać frekwencję polskich ziemian na zebraniach w stosunku do pozostałych członków komitetów, to wszędzie widać wyraźne zmniejszanie się obecności Polaków na kolejnych posiedzeniach. Charakterystyczny jest tutaj powiat miński, w którym przecież frekwencja na posiedzeniach w najmniejszym stopniu powinna podlegać fluktuacjom. To tam komunikacja ze stolicą guberni była najlepsza, a wielkość Mińska pozwalała na noclegi w dobrej jakości hotelach, co wcale nie było kwestią mało istotną w takim Pińsku czy Rzeczy. Jednak to właśnie w Mińsku, przy okazji przyjazdu na posiedzenie komitetu, można było załatwić wiele innych spraw – czy nie dlatego na ostatnich posiedzeniach obecna była ledwie połowa polskich członków komitetów, zaś na przedostatnim odnotowano tylko 3 spośród 14 Polaków? Innym wytłumaczeniem tego stanu rzeczy, nie tylko w powiecie mińskim, będzie fakt dwukrotnego wygłaszania referatów przez polskich ziemian: raz w MTR i następnie w poszczególnych komitetach, co czyniło same posiedzenia tych ostatnich mniej atrakcyjnymi dla tej grupy członków. Poza tym jest oczywiste, że w tak zróżnicowanych gremiach jak komitety Rady nadzwyczajnej zawsze elementem o wiele bardziej zdyscyplinowanym byli urzędnicy, świadomi swojej administracyjnej zależności, niż czynnik społeczny motywowany głównie własnym poczuciem odpowiedzialności.

Jeśli liczba polskich ziemian zmniejszała się na kolejnych posiedzeniach, choć jak już wspominałem nigdy w drastycznym stopniu, to w odniesieniu do liczby wygłoszonych referatów i innych odnotowanych imiennych wystąpień potwierdzili oni swoją znajomość problematyki rolniczej i dużą troskę o rolnictwo w guberni mińskiej. W komitecie gubernialnym, powiatowym mińskim i pińskim wygłosili oni ponad 3/4 wszystkich referatów (odpowiednio 10:13; 10:15; 14:19). W powiecie bobrujskim, ihumeńskim, nowogrodzkim i rzeczyckim była to połowa odnotowanych imiennych wystąpień, a tylko w powiecie mozyrskim i borysowskim inni (czyli urzędnicy i ziemianie narodowości rosyjskiej) przygotowali więcej referatów niż Polacy (odpowiednio – 4:1 i 9:4).

4. Mińskie Towarzystwo Rolnicze wobec Rady nadzwyczajnej

Spoczywające na laurach po wielkiej jubileuszowej wystawie rolniczej w 1901 roku MTR liczące wówczas ponad 700 członków, w znakomitej większości polskich ziemian, potrzebowało nowego impulsu do kolejnego rozszerzenia zakresu swojej działalności. Rada nadzwyczajna dająca możliwość udziału w pracach tzw. działaczom społecznym i gospodarczym stwarzała wyjątkową okazję włączenia się MTR do dyskusji o stanie i perspektywach rolnictwa w Rosji, a w danym przypadku rolnictwa w guberni mińskiej. Natychmiast zrozumiał to E. Woyniłowicz, wiceprezes towarzystwa, twórca jego siły i potęgi organizacyjno-gospodarczej. Wspominał po latach: „opracowanie wszystkich punktów mogłem przeprowadzić równolegle: i w obradach gubernialnych, i w towarzystwie rolniczym, co też bardzo sumiennie w łonie towarzystwa dokonane zostało” (Woyniłowicz 1931, 101). Dzięki takiemu podejściu najwybitniejszego wówczas polskiego ziemianina z guberni mińskiej polscy ziemianie, członkowie MTR, zrealizowali kilka bardzo ważnych celów gospodarczych, społecznych, organizacyjnych, a także – o czym przezornie nie mówili publicznie – zaliczanych do kategorii imponderabiliów politycznych. Po pierwsze, opracowując referaty, niektóre bardzo obszerne i szczegółowe, sami zaznajomili się z wieloma zagadnieniami gospodarczymi swoich powiatów i całej guberni, które wprawdzie uświadamiane nie miały swego wymiaru analitycznego wspartego obliczeniami, danymi statystycznymi i wyciągniętymi z nich wnioskami. Po drugie, diagnozując źródła konfliktów społecznych na wsi, jednocześnie wskazywali na sposoby ich likwidacji czy choćby tylko skutecznego ich minimalizowania. I nie były to pobożne życzenia w rodzaju: „należy zlikwidować biedę na wsi” czy „trzeba zwiększyć liczbę szkół aby zmniejszyć skalę analfabetyzmu”. Zawsze za takimi stwierdzeniami szły przemyślane propozycje rozwiązania danej kwestii, zazwyczaj poparte istniejącymi aktami prawnymi i własnymi konkretnymi projektami, np. likwidacji przeżytków praw pańszczyźnianych lub unormowania kolejowych taryf przewozowych na produkty rolnicze. Po trzecie, równie ważny był czynnik organizacyjny, bowiem konieczność opracowania kilkudziesięciu wystąpień skłoniła najaktywniejszych członków towarzystwa do stworzenia grup przygotowujących referaty (wybrano kilkanaście zespołów i pojedynczych referentów), do zbierania materiałów, konsultacji ze specjalistami (weterynarzami, agronomami, pracownikami bankowymi) i następnie ich prezentacji podczas obrad na zebraniach walnych Towarzystwa (Jurkowski 2001, 493-499). W toku dyskusji wiele wyjaśniono i zmieniono, co znacznie podniosło merytoryczną jakość i tak w znacznej większości dobrze przygotowanych materiałów⁶.

⁶ Przygotowane referaty wraz z omówieniami dyskusji drukowano w „Zhurnal” (Zhurnal 1902-1903), a także obszernie informowano o ich tematyce w petersburskim tygodniku „Kraj”.

Korzyści polityczne to przede wszystkim zgoda władz na udział polskich ziemian w pracach komitetów i uzyskanie dzięki temu możliwości oficjalnego, w obecności najwyższych władz administracyjnych powiatów i guberni, wypowiedziania się w sprawach żywotnych dla ludności całej guberni. Tenże aspekt polityczny, który odgrywał istotną rolę w aktywności członków MTR w pracach Rady nadzwyczajnej, wymaga kilku zdań wyjaśnienia. Samo pojęcie „działalność polityczna” w realiach początku XX wieku w Rosji, a zwłaszcza w odniesieniu do polskiego ziemiaństwa z ziem zabranych, było przez administrację rosyjską używane w sposób niezwykle dowolny. I tak, zarzutem wrogiej działalności politycznej obciążano Polaka, który w bufecie dworcowym w Mińsku lub Wilnie po polsku zamówił obiad czy kolportera antycarskich, nielegalnych ulotek, ale także ziemianina, który w czasie obrad towarzystwa rolniczego podniósł sprawę zakazu sprzedawania ziemi Polakom i katolikom. A ponieważ MTR było wówczas w Mińszczyźnie jedyną legalną organizacją, w której zdecydowaną większość stanowili Polacy, więc władze rosyjskie były bardzo wyczulone na tak nazywane „podejmowanie spraw niemieszczących się w ramach statutu towarzystwa”. Dlatego za przyczyną tak widzianych przez władze „powodów politycznych” ziemianie z MTR nie mogli podczas walnych zjazdów dyskutować np. o wprowadzeniu ziemstw do guberni mińskiej czy o likwidacji zróżnicowania prawnego wszystkich mieszkańców wsi. Podobnie było, gdy próbowano podjąć sprawę serwitutów, niezmiernie dokuczliwych dla majątków (ale także i dla gospodarstw chłopskich) i hamujących ich rozwój, np. poprzez niemożność wprowadzenia płodozmianu. Władze uznawały wówczas, że podjęcie tych kwestii przez MTR oznacza krytykę istniejącego ustawodawstwa, co w żadnym wypadku nie należało do kompetencji towarzystwa rolniczego. Dodatkowo, w świadomości gubernialnych czynników decyzyjnych zawsze gdzieś głęboko tkwiła myśl, że ci polscy ziemianie, w ponad 90% stanowiący skład osobowy MTR, byli uczestnikami lub potomkami uczestników „polskiego buntu” z 1863 roku.

Dlatego ziemianie z MTR wykorzystywali każdą okazję, szczególnie wtedy gdy powstawały kolejne rządowe komisje (na szczeblu centralnym lub gubernialnym) do spraw likwidacji serwitutów, aby wówczas móc przedstawiać swoje stanowisko, wysyłać memoriały i uczestniczyć w obradach. Wówczas bowiem władze naocznie przekonywały się, że bez kompetentnych opinii działaczy terenowych projekty opracowane tylko przez urzędników w administracji gubernialnej, w generał-gubernatorstwach lub ministerstwach, nierzadko są bardzo dalekie od realiów istniejących w konkretnych guberniach.

Podobnie było, kiedy powstała Rada nadzwyczajna z jej programem zawartym w kilkudziesięciu punktach, do których można było odnosić się bez żadnych zarzutów o „działalność niezgodną ze statutem”, omówić niemal wszystkie bolączki i potrzeby rolnictwa w guberni mińskiej – E. Woyniłłowicz i Rada towarzystwa nie wahali się ani chwili, aby uruchomić i rozwinąć najlepsze siły swojej organi-

zacji do realizacji tego celu. W łonie towarzystwa opracowano wszystkie punkty programu Rady nadzwyczajnej, przedyskutowano je na zebraniach walnych i w gronie Rady MTR zawsze przy udziale autorów. Następnie w zwartym bloku, o czym już wspomniałem, przedstawiono je w formie referatów podczas obrad komitetu gubernialnego jako stanowisko MTR wobec programu Rady nadzwyczajnej, przy czym część wystąpień dołączona była także w postaci pisemnej do obrad w komitetach powiatowych (Trudy, Minskaya 1903).

Ziemiom z MTR w podejmowaniu tematów, w których nigdy wcześniej publicznie nie mogli zabierać głosu, sprzyjała także jeszcze jedna okoliczność, a mianowicie nagła śmierć 20 VII 1902 roku gubernatora mińskiego ks. Mikołaja Trubeckiego (Minskiye gubernatory 2016, 247-253), który jednocześnie, z „urzędu” zajmował stanowisko prezesa MTR. W takiej sytuacji wszystkie obowiązki przeszły na wiceprezesa E. Woyniłłowicza. I tak już od wielu lat faktycznie kierował on całym towarzystwem, ale w oczekiwaniu na nowego prezesa (którym do 1907 roku zawsze musiał być gubernator) i nowego gubernatora. Wtedy mógł on, już bez żadnej ingerencji z góry, realizować to, co zaplanowano, i co w ogólnej formule, jeszcze w początkach tworzenia komitetów Rady nadzwyczajnej, zaakceptował zmarły niedługo potem ks. M. Trubecki. W dodatku ziemianie z MTR doskonale zdawali sobie sprawę, że w okresie oczekiwania na nowego gubernatora i w czasie obejmowania przez niego urzędu żadne organa władzy zarówno gubernialnej, jak i powiatowej nie zdecydują się na jakiegokolwiek radykalne posunięcia wobec „niedopuszczalnych wcześniej” wystąpień Polaków – członków komitetów Rady nadzwyczajnej, bo będą czekały z takimi działaniami do czasu, gdy poznają stanowisko nowego gubernatora wobec katolików i Polaków. „Bezkrólewie” w guberni mińskiej dało więcej czasu komitetom powiatowym na przygotowanie swoich materiałów (choć i tak nie wszystkie z tego przedłużenia właściwie skorzystały), które miały spłynąć do Mińska do 1 I 1903 roku, i jednocześnie spowodowało przeniesienie prac komitetu gubernialnego na styczeń 1903 roku. Hrabia Aleksander Musin-Puszkina wprawdzie formalnie objął stanowisko gubernatora od 28 VIII 1902 roku, ale urzędowanie rozpoczął dopiero jesienią tegoż roku (Minskiye gubernatory 2016, 174-177). Podczas obrad kierowanego przez siebie komitetu gubernialnego bez żadnych problemów zezwolił polskim ziemianom nie tylko na dyskusję o konieczności wprowadzenia ziemstw czy na krytykę systemu szkolnictwa, lecz także pozwolił E. Woyniłłowiczowi, na podjęcie zagadnienia zniesienia praw ograniczających Polaków i katolików w obrocie ziemią w guberni mińskiej, czyli *de facto* na ocenę prawa mającego charakter represji za udział w powstaniu styczniowym (Woynilovich 1903a, 112-114). Chodziło o ukaz z 10 XII 1865 roku, na mocy którego zabroniono Polakom (a właściwie katolikom) nabywać w guberniach zachodnich dobra ziemskie poprzez sprzedaż, kupno, darowiznę, dzierżawę i zapis testamentowy (Polnoye 1865). Coś takiego było nie do pomyślenia np. w Wilnie (Trudy, Vilenskaya 1903, 38), zaś w Mińsku stanowiło od czasu 1863 roku

pierwszą, publiczną krytykę i to dokonaną przez Polaka w obecności gubernatora, systemu represji i wynikającej z tego nierówności położenia prawnego polskich katolickich ziemian w stosunku do rosyjskich ziemian i szlachty.

Wśród najbardziej aktywnych członków komitetów Rady nadzwyczajnej i jednocześnie przedstawicieli MTR należy wymienić przede wszystkim E. Woyniłłowicza, jego wiceprezesa. Obszernie mówił on aż siedem razy, sześciokrotnie na posiedzeniach komitetu gubernialnego i jeden raz w słuckim Komitecie powiatowym. Wspomniałem już o wystąpieniu krytykującym ukaz z 10 XII 1865 roku, zwracającym uwagę nie tylko na jego szkodliwość ekonomiczną, lecz także prawnopolityczną. Najszerzej, dwukrotnie referował problem serwitutów i szachownic (Woynillovich 1903b) oraz przedstawiał sposoby likwidacji tego przeżytku z epoki poddaństwa chłopów (Woynillovich 1903c). W MTR był on uznawany za najlepszego znawcę problemu serwitutowego w guberni mińskiej. W latach 1891 i 1898, gdy w sferach rządowych powstawały kolejne komisje mające uregulować tę kwestię, przedstawiał on na forum MTR opracowane przez siebie projekty, które następnie przesyłano do Ministerstwa Dóbr Państwowych, nadzorującego Mińskie Towarzystwo Rolnicze. Dużo mówił o sprawie ważnej dla ziemian, czyli o ochronie wszelkiej własności należącej do ziemian: pól ze zbożem, łąk, lasów, stogów, sianokosów, sadów i ogrodów (Woynillovich 1903d). Odniósł się także do rozesłanego wraz z programem Rady nadzwyczajnej projektu Ministerstwa Finansów mającego usprawnić handel zbożem w całej Rosji (Woynillovich 1903e). Jego zasługą było też zwięzłe i bardzo umiejętnie przygotowane odniesienie problemów rolnictwa w guberni mińskiej do wszystkich punktów programu Rady nadzwyczajnej, stanowiące wprowadzenie do referatów opracowanych przez MTR i zamieszczonych w materiałach komitetu gubernialnego (Woynillovich 1903f). Jako jedyny spośród wszystkich referentów i dyskutantów, tak w Komitecie gubernialnym, jak i w każdym z komitetów powiatowych, E. Woyniłłowicz podjął problem związków ludności żydowskiej z rolnictwem (Woynillovich 1903g), wykazując nierealność stosowania w guberni prawa z 3 maja 1882 roku (Polnoye 1882). Na mocy tych przepisów od 3 V 1882 roku Żydzi nie mogli kupować i dzierżawić ziemi poza obszarem miasteczek i miast oraz powinni mieszkać tylko w ich obrębie, nie zaś we wsiach.

Podobnie jak wiceprezes towarzystwa rolniczego w pracach komitetu powiatowego mińskiego i gubernialnego był zaangażowany wielokrotny członek Rady MTR, książę Hieronim Drucki-Lubecki (Brzoza/Stefan 2001, 53-55). W czasie opracowywania w MTR poszczególnych punktów programu Rady nadzwyczajnej przygotował pięć wystąpień, z których cztery były odpowiedziami na punkty A i Б (Drutskiy-Lyubetskiy 1903a, 48-51); Д (Drutskiy-Lyubetskiy 1903b, 63-65); И (Drutskiy-Lyubetskiy 1903c, 89-90); Л (Drutskiy-Lyubetskiy 1903d, 96-97), ostatni referat poświęcił rzemiosłu ludowemu w guberniach tzw. Kraju Północno-Zachodniego (Drutskiy-Lyubetskiy 1903e, 107-112). Wszystkie referaty wydrukowano w materiałach komitetu gubernialnego. Wśród wystąpień wyróżniających się wysokim

poziomem merytorycznym należy m.in. wymienić: Michała Wołłowicza o zbycie produktów rolnych (Vollovich 1903, 103-106)⁷, Eustachego Lubańskiego o hodowli koni w guberni mińskiej (Lyubanskiy 1903, 98-100)⁸, Karola Karpowicza o polach doświadczalnych i sposobach zapoznawania rolników z efektami doświadczeń (Karpovich 1903, 270-272)⁹, Aleksandra Lenkiewicza o korzyściach dla chłopów z likwidacji serwitutów (Lenkevich 1903, 239-241)¹⁰, Stanisława Świeżyńskiego o korzyściach, jakie dla rozwoju rolnictwa w Pińszczyźnie może przynieść osuszanie błot (Svezhinskiy 1903, 303-316)¹¹, Aleksandra Skirmunta o metodach zamiany gruntów w celu likwidacji szachownic (Skirmunt 1903, 322-327)¹².

Polscy ziemianie z Mińszczyzny podejmując wysiłek aktywnego uczestnictwa w pracach komitetów Rady nadzwyczajnej, po raz kolejny pokazali władzom rosyjskim, że stanowią najbardziej zorganizowaną i najbardziej kompetentną w sprawach rolniczych grupę społeczną. Co więcej, z faktu tego zdawali sobie sprawę i rosyjscy urzędnicy, których nikt przecież nie namawiał ani tym bardziej nie zmuszał do zapraszania Polaków do komitetów powiatowych i gubernialnego. Nie ulega wątpliwości, że gdyby w guberni mińskiej była odpowiednia liczba ziemian narodowości rosyjskiej, to ich właśnie, a nie Polaków, wezwano by do pracy w ramach Rady nadzwyczajnej. Dzięki dobrze przemyślanemu stanowisku władz MTR, a E. Woyniłłowicza w szczególności, udział polskich ziemian w pracach Rady nadzwyczajnej w praktyczny i naoczny sposób pokazał władzom, iż bez udziału tej części społeczeństwa niemożliwe są reformy gospodarcze w rolnictwie i administracyjne w zarządzaniu guberniami zachodnimi. Jeszcze lepiej stanie się to widoczne już za kilka miesięcy, gdy na mocy ukazu cesarskiego z 2 IV 1903 roku wprowadzono w guberni mińskiej, witebskiej i mohylewskiej tzw. zarządy gospodarką ziemską, będące okrojonymi w swoich kompetencjach ziemstwami, w których Polacy szybko zaczęli odgrywać istotną rolę.

Jeśli próbować szerzej spojrzeć na udział polskich ziemian nie tylko z Mińszczyzny, lecz także ze wszystkich pozostałych ośmiu guberni zachodnich Cesarstwa w pracach Rady nadzwyczajnej, to z faktu, iż po raz pierwszy od 1863 roku na tak dużą skalę władze rosyjskie zgodziły się na udział Polaków w działalności ogólnopaństwowej komisji rządowej, należy wysnuć co najmniej dwa ogólne wnioski.

⁷ „Referat M. Wołłowicza o zbycie produktów rolnych” (Ibidem, 103-106).

⁸ „Referat E. Lubańskiego o hodowli koni w guberni mińskiej” (Ibidem, 98-100).

⁹ „Referat K. Karpowicza o rozwoju doświadczeń rolnych i sposobach zapoznania z nimi ludności chłopskiej” (Ibidem, 270-272).

¹⁰ „Referat A. Lenkiewicza o korzyściach, jakie przyniesie włościanom likwidacja serwitutów” (Ibidem, 239-241).

¹¹ „Referat S. Świeżyńskiego o osuszaniu pińskich błot jako sposobie na podniesienie poziomu ekonomicznego powiatu” (Ibidem, 303-316).

¹² „Referat A. Skirmunta w kwestii znalezienia sposobów zamiany kawałków gruntów w celu likwidacji szachownic” (Ibidem, 322-327).

1. W 1902 roku nie była to jeszcze oferta ściślejszego współdziałania w utrzymaniu ładu społecznego. Carat do wojny japońskiej i rewolucji 1905-1907 uważał się ciągle za silnego i jeszcze nie szukał sojuszników. Ale widoczna aktywność polskich ziemian w pracach Rady nadzwyczajnej, tej grupy społeczeństwa, którą od dziesiątków lat przecież systemowo odsuwano od najdrobniejszych form życia społecznego, jednoznacznie informowała władze, że Polacy są gotowi do współdziałania z caratem w próbach reformy rolnictwa, czego skutkiem społecznym miało być zahamowanie radykalizowania się mas chłopskich.

2. Dobra organizacja polskich środowisk ziemiańskich (wzorem było właśnie MTR), kompetencje merytoryczne i duża rola gospodarcza w guberniach zachodnich po raz kolejny uświadomiły władzom, iż mimo ogromnej, prawie 40-letniej presji na tę grupę społeczną, nie powiodła się wobec niej akcja rusyfikacyjna, co oznaczało, że w warunkach zbliżającego się kryzysu państwa należy stopniowo likwidować istniejące ograniczenia w stosunku do Polaków i poprzestać na podtrzymaniu i rozwijaniu deklarowanego przez nich „lojalizmu wobec tronu i państwa”.

Bibliografia

Źródła

- DRUTSKIY-LYUBETSKIY, I. E. [= Друцкий-Любецкий, И. Э.] (1903a), Доклад по пунктам А и Б. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 48-51.
- DRUTSKIY-LYUBETSKIY, I. E. [= Друцкий-Любецкий, И. Э.] (1903b), Доклад по пункту Д. В: Труды... Минская губерния, С. Петербург, 63-65.
- DRUTSKIY-LYUBETSKIY, I. E. [= Друцкий-Любецкий, И. Э.] (1903c), Доклад по пункту И. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 89-90.
- DRUTSKIY-LYUBETSKIY, I. E. [= Друцкий-Любецкий, И. Э.] (1903d), Доклад по пункту Л. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 96-97.
- DRUTSKIY-LYUBETSKIY, I. E. [= Друцкий-Любецкий, И. Э.] (1903e), Доклад по кустарной промышленности в Северо-западном крае. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 107-112.
- КАРПОВИЧ, К. Ю. [= Карпович, К. Ю.] (1903), Доклад о развитии сельскохозяйственного опытного дела и ознакомлении сельских хозяев с результатами опытов. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 270-272.
- ЛЕНКЕВИЧ, А. С. [= Ленкевич, А. С.] (1903), Доклад о пользе уничтожения сервитута для крестьян. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 239-241.
- ЛЮБАНСКИЙ, Е. И. [= Любанский, Е. И.] (1903), Доклад о коневодстве в Минской губернии. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 98-100.
- Polnoye (1882), Собрание 3, Т. II, № 834 (О приведении в действие временных правил об евреях).
- Polnoye (1865), Собрание 2, Т. XL, ч. 2, № 42759 oraz № 42760 (О воспрещении лицам польского происхождения вновь приобретать помещичьи имения в девяти западных губерниях).
- Polnoye (1902), Полное собрание законов Российской Империи. Собрание III, Т. XXII, ч. 1, № 21004 (Высочайшее повеление объявленное министром финансов об учреждении Особого Совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности, 22 января 1902 г.).

- SKIRMUNT, A. A. [= Скирмунт, А. А.] (1903), Доклад по вопросу об облегчении способа обмена земельных участков для устранения чрезполосицы. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург 322-327.
- SVEZHINSKIY, S. M. [= Свежинский, С. М.] (1903), Докладная записка по вопросу об осушке Пинских болот как мере к поднятию экономического благосостояния уезда. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 303-316.
- Trudy, Vilenskaia (1903), Труды местных комитетов о о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Виленская губерния. Т. 4. Санкт-Петербург.
- Trudy, Minskaya (1903), Труды местных комитетов о о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Минская губерния. Т. 21. Санкт-Петербург.
- VOLLOVICH, M. G. [= Воллович, М. Г.] (1903), Доклад о сбыте сельскохозяйственных продуктов (пункты С, Т, У, Ф, Х, Ц). В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 103-106.
- WOYNILLOVICH, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903a), Записка об исключительных узаконениях, касающихся прав приобретения недвижимости в Северо-западных губерниях. В: Труды Минская губерния. С. Петербург, 112-114.
- WOYNILLOVICH, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903b), Ответ на пункт Е в применении к крестьянскому землепользованию и на пункт Ч о поощрении к добровольному расселению крестьян в пределах их надела и сокращении чрезполосного владения. В: Труды местных... Минская губерния. С. Петербург, 65-70.
- WOYNILLOVICH, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903c), Записка об упразднении пастбищных сервитутов и уничтожении чрезполосности крестьянских земель с фольварковыми в западных губерниях. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 409-415.
- WOYNILLOVICH, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903d), Записка в разъяснение пунктов Е и Ж программы Высочайше учрежденного Особого Совещания о нуждах сельскохозяйственной промышленности. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 70-82.
- WOYNILLOVICH, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903e), Заметка по записке Министерства финансов „О значении правильной организации хлебной торговли, условиях, которым она должна удовлетворять, и мерах к интенсивному введению в России организованной хлебной торговли”. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 106-107.
- WOYNILLOVICH, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903f), Общая записка. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 30-37.
- WOYNILLOVICH, E. A. [= Войнилович, Э. А.] (1903g), Записка об аренде евреями земли по закону 3 Мая 1882 г. В: Труды... Минская губерния. С. Петербург, 90-92.
- WOYNILLOWICZ, E. (1931), Wspomnienia 1847-1928. Cz. I. Wilno.
- Zhurnal (1902-1903), Журнал общего собрания минского общества сельского хозяйства за 1902 год. Минск.

Literatura

- BAZYŁOW, L. (1966), Polityka wewnętrzna caratu i ruchy społeczne w Rosji na początku XX wieku. Warszawa.
- BRANDT, V. F. [= Брандт, В. Ф.] (1903), Финансовая политика и таможенное покровительство. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Т. 13. Санкт-Петербург.
- BRZOZA, Cz./СТЕПАН, К. (2001), Posłowie polscy w parlamencie rosyjskim 1906-1917. Słownik biograficzny. Warszawa, 53-55.
- FLEKSOR, D. S. [= Флексор, Д. С.] (1903), Охрана сельскохозяйственной собственности. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Т. 7. Санкт-Петербург.
- JAŚKIEWICZ, L. (1979), Carat i ziemstwa na przełomie XIX i XX wieku. Warszawa.

- JURKOWSKI, R. (2001), Ziemiaństwo polskie z Kresów Północno-Wschodnich 1864-1904. Działalność społeczno-gospodarcza. Warszawa.
- JURKOWSKI, R. (2015), Kowieński marszałek, grodzieński gubernator. Kresowe początki kariery politycznej Piotra Stołykina (1889-1903). Olsztyn.
- MIRONOV, V. N. [= Миронов, Б. Н.] (2008), Политика versus истина: Особое совещание о нуждах сельскохозяйственной промышленности 1902-1905 гг. В: Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2, вып. 1, 8-29.
- Minskiye gubernatory (2016) vitse-gubernatory i gubernskiye predvoditeli dvoryanstva 1793-1917. Biograficheskiy spravochnik. Minsk. [Минские губернаторы (2016) вице-губернаторы и губернские предводители дворянства. Биографический справочник. Минск.]
- Nuzhdy (1904), Нужды деревни по работам комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. Сборник статей. Т. I. Санкт-Петербург, 7.
- РИТТИХ, А. А. [= Риттих, А. А.] (1903), Крестьянский правопорядок. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Т. 1. Санкт Петербург.
- SHIDLOVSKIY, S. I. [= Шидловский, С. И.] (1904), Земство. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Т. 23. Санкт Петербург.
- СКРИПЦИН, V. V. [= Скрипцин, В. В.] (1903), Пожары. Свод трудов местных комитетов по 49 губерниям Европейской России. Т. 8. Санкт Петербург.

